

Ludwik Gumplowicz (1838–1909)

Ludwik Gumplowicz, jeden z twórców nowoczesnej socjologii i jeden z najwybitniejszych polskich uczonych, urodził się w Krakowie 8 marca 1838 roku. Był czwartym z pięciorga dzieci Abrahama Gumplowicza (1803–1876) i Henrietty z domu Inländer. Ojciec, A. Gumplowicz, wychował się na Kazimierzu, w żydowskiej dzielnicy Krakowa, dokąd jego rodzina przybyła najprawdopodobniej ze Śląska w XVIII wieku. Odebrał tradycyjne wychowanie – jak przystało na ortodoksyjnego Żyda, poszedł w ślady przodków i z powodzeniem zajmował się kupiectwem. Miał sklep tekstylny, ale założył także wypożyczalnię książek i antykwariat, co można interpretować jako wyraz intelektualnych zainteresowań wykraczających poza żydowską tradycję, bardziej w kierunku niemiecko-żydowskiego oświecenia, z którym prawdopodobnie zetknął się podczas podróży w interesach po Europie Zachodniej. Uzyskał w roku 1838 obywatelstwo miejskie Krakowa, co było wyrazem nie tylko jego wysokiego statusu majątkowego, ale także kulturowej i społecznej integracji. Język polski znał w niewielkim stopniu, bardzo biegle posługiwał się natomiast językiem niemieckim i utrzymywał bliskie kontakty z mieszkającymi w Krakowie urzędnikami austriackimi. Abrahama Gumplowicza można traktować jako przykład Żyda wychowanego w środowisku tradycyjnym, ortodoksyjnym, który pod wpływem nowoczesnych idei społecznych wyszedł z kulturowego getta (uczynił to zresztą także fizycznie, przenosząc

się w roku 1938 na Stradom, ulicę stanowiącą jakby symboliczną granicę między żydowskim Kazimierzem a chrześcijańską częścią Krakowa) i zintegrował się z wielokulturowym społeczeństwem Krakowa. Wychowany w bardzo tradycyjnej kulturze żydowskiej (ożeniony po raz pierwszy w wieku lat 16) stał się wybitnym przedstawicielem ruchu na rzecz modernizacji i budowy nowoczesnej tożsamości żydowskiej w Polsce. Był bardzo krytyczny wobec dominującego wówczas w krakowskiej społeczności żydowskiej nurtu tradycyjnego reprezentowanego przede wszystkim przez ortodoksyjnych rabinów sprawujących władzę religijną i społeczną. Założył postępowe stowarzyszenie, wydawał reformatorskie broszury. Pozostając, jak się zdaje, ortodoksyjny w kwestiach czysto religijnych, działał na rzecz modernizacji żydowskiej społeczności Krakowa i ziem polskich. Stał się lojalnym i zaangażowanym obywatelem Krakowa, pełnił funkcję radnego w magistracie krakowskim. Można sądzić, że A. Gumpłowicz przyszłość Żydów na ziemiach polskich widział w ścisłej integracji z rodzącym się nowoczesnym polskim społeczeństwem. Może też o tym świadczyć jego sympatia dla powstania styczniowego, podczas którego mieszkanie A. Gumpłowicza służyło jako główna kwatera dla młodzieży szykującej się do przejścia granicy i wzięcia udziału w powstaniu, a także jako szpital dla rannych. Trudno jednak powiedzieć, w jakim stopniu te sympatie wynikały z poczucia przynależności do kulturowo rozumianego narodu polskiego. Jest to raczej mało prawdopodobne, biorąc pod uwagę biografię Gumpłowicza, która wiązała go początkowo z ortodoksją żydowską, a potem z wywodzącym się z Niemiec ruchem reformatorskim. Można sądzić, że A. Gumpłowiczowi chodziło raczej o to, aby na ziemiach polskich powstało ruchliwe i pluralistyczne społeczeństwo, w którym Żydzi będą mogli odnaleźć własną, nowoczesną tożsamość. Obalenie autorytarnych dyktatur zarówno państwowych, jak i tych, które uniemożliwiały rozwój jednostkowej wolności w etnicznych enklawach, było warunkiem urzeczywistnienia się takiej wizji.

Urodzony w roku 1838 syn A. Gumpłowicza Ludwik wychował się więc w domu, w którym tradycja żydowska była jeszcze bardzo młoda, ale który przechodził właśnie proces modernizacji i kulturowej asymilacji. Zarówno nieżydowskie imię, jak i wybrany dla Ludwika zawód prawnika świadczyły o tym, że rodzina Gumpłowiczów swoją (i swoich dzieci) przyszłość wiązała z nowoczesnym społeczeństwem, w którym tradycje etniczne były coraz bardziej redukowane do sfery prywatnej. Ludwik Gumpłowicz uczęszczał w latach 1848–1857 do Gimnazjum św. Anny, w którym nawiązał przyjaźnię towarzyszące mu w dorosłym życiu. Po ukończeniu szkoły zapisał się na Wydział Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego. Krakowska uczelnia nie była chyba idealnym miejscem dla młodego Ludwika ze względu na panujący w niej wówczas klimat intelektualnego konserwatyzmu. Powstawały na Uni-

wersytecie tajne stowarzyszenia, których celem było samokształcenie. W jednym z nich, zwanym Pracownią Filippięgo, uczestniczył Ludwik, mając za towarzyszy swoich dawnych kolegów z gimnazjum. W spotkaniach tej liberalnej organizacji brali udział między innymi Kazimierz Chłędowski, Alfred Szczepański, Parys Filippi, Jan Matejko i Artur Grottger. Dla L. Gumplowicza była to cenna alternatywa wobec konserwatywnego Uniwersytetu, choć odnosił się krytycznie do narastającego wówczas w Krakowie klimatu polskiego nacjonalizmu etnicznego o wyraźnie katolickim zabarwieniu. Religijna odmiana polskiego patriotyzmu nie była oczywiście możliwą do przyjęcia ideologią dla Gumplowicza, inteligenta o żydowskich korzeniach, wychowanego w domu, w którym silne były idee oświeceniowe.

Ostatni rok studiów prawniczych L. Gumplowicz spędził w Wiedniu i tam otrzymał absolutorium. W tym samym 1861 roku wrócił do Krakowa z zamiarem uzyskania dyplomu doktorskiego. Atmosfera w mieście była już pełna uniesienia patriotycznego o charakterze, który raczej Gumplowiczowi nie odpowiadał. W liście do Władysława Przybysławskiego pisał między innymi, że „ruch quasi-narodowy przyjmuje tak szkaradne u nas formy – »patrioci« tak coraz bardziej głupieją, że doprawdy człowiekowi ze zdrowymi zmysłami nie zostaje nic, jak albo siedzieć w domu, albo być okrzyczanym za Austriaka. Wyjdiesz u nas na ulicę – nic więcej, jak wieczne procesje, nabożeństwa – klęczące tłumy zalegają ulice – a zewsząd do znudzenia ciągle, a ciągle »Boże coś Polskę«”.

W roku 1862 Gumplowicz otrzymał stopień doktora prawa na podstawie pracy *Zdania ze wszystkich umiejętności prawniczych i politycznych*. W następnym roku ożenił się z Franciszką Goldman, przy czym małżeństwo to zostało zawarte w sposób sprzeczny z żydowską tradycją, czyli nie było wyswatane i zaaranżowane przez rodziny. Żona była dla Ludwika partnerką także w sensie intelektualnym i duchowym – wiadomo, że była czytana, a nawet podobno publikowała anonimowo książki zawierające wczesne idee feministyczne. Ludwik z powodzeniem rozwijał karierę prawniczą, praktykował jako notariusz, a także jako obrońca w sprawach karnych. Już wtedy ujawniła się jego skłonność do dostrzegania i analizowania zjawisk społecznych. W znanym procesie Wacława Wyrobka oskarżonego o defraudację mówił o nim nie jako o złodzieju, ale jako o ofierze stosunków gospodarczych panujących w Krakowie. Zajmował się także działalnością polityczną, był radcą miejskim, a w swoich poglądach zwracał się przeciwko łączeniu tożsamości narodowej z religią, głosząc potrzebę stworzenia czegoś, co dzisiaj pewnie nazwalibyśmy narodem politycznym. Mimo rezerwy w stosunku do polskiego katolickiego nacjonalizmu L. Gumplowicz, podobnie jak jego ojciec, sympatyzował z powstaniem styczniowym. Wiadomo, że brał udział w eskorcie transportów żywności i broni dla powstańców w Miechowie.

W roku 1868 L. Gumplowicz rozpoczął starania o habilitację na Uniwersytecie Jagiellońskim. Przedstawił w tym celu dwie prace: *Wola ostatnia w rozwoju dziejowym i umiętnym* oraz *Prawodawstwo polskie względem Żydów*. Oba te opracowania wzbudziły zdecydowanie negatywne reakcje w uniwersyteckim establishmencie. Obaj recenzenci – zarówno kierownik Katedry Prawa Polskiego i Francuskiego Piotr Burzyński, jak i kanonista Udalryk Heyzmann – wydali 8 czerwca 1868 roku opinię negatywną, zwracając szczególną uwagę na antykościelną wymowę obu prac, budowanie przeciwieństwa między chrześcijaństwem a katolicyzmem oraz położenie zbyt wielkiego nacisku na wpływy duchowieństwa, doceniali jednak talent kandydata i jego znajomość prawa. Ta porażka opóźniła o wiele lat rozwój kariery naukowej Gumplowicza, a także stała się jedną z zasadniczych przyczyn jego emigracji. Zanim to jednak nastąpiło, Gumplowicz mieszkał i działał jeszcze przez kilka lat w Krakowie, gdzie był jednym z redaktorów liberalnego czasopisma „Kraj”. Gazeta ta publikowała prace postępowych autorów, stanowiąc przeciwagę dla konserwatywnego „Czasu”. Na łamach „Kraju” publikowano artykuły propagujące nowoczesną koncepcję narodu, w którym wszyscy, także chłopci i Żydzi, mieli uzyskać dostęp do edukacji oraz równouprawnienie, co było traktowane jako warunek ich integracji ze wspólnotą narodową, a także zwiększony udział kobiet w życiu społecznym. Bardzo krytykowana była postawa Kościoła katolickiego postrzeganego jako instytucja zachowawcza, wroga nowoczesnemu społeczeństwu. Religia miała być sprawą prywatną, a wpływy polityczne i moralny despotyzm Kościoła ukrócone. Krytyka dotknęła też Uniwersytet Jagielloński i Akademię Umiejętności, w których praktykowano wykluczanie osób o poglądach liberalnych.

W roku 1875 L. Gumplowicz przeniósł się z Krakowa do Grazu. Przyczyny tej decyzji były zapewne rozmaite: obok niepowodzenia w karierze akademickiej należały do nich zapewne upadek czasopisma „Kraj”, a także fiasko idei politycznych, szczególnie marzeń o jedności w środowisku żydowskim, i szans na modernizację ludności żydowskiej w ramach nowoczesnego, obywatelskiego, a nie etnicznego narodu. Emigracja oznaczała dla rodziny Gumplowiczów konieczność urządzenia na nowo swojego życia, co dla małżeństwa z trojgiem dzieci nie było zapewne łatwe. Niemniej jednak już 12 lutego 1876 roku Gumplowicz złożył na Uniwersytecie w Grazu podanie o habilitację z filozofii państwa i prawa. Praca habilitacyjna *Robert v[on] Mohl als Rechts- und Staatsphilosoph* nie jest znana w oryginale, ale można ją poznać na podstawie publikacji ogłoszonych po habilitacji. Z początku szanse na uzyskanie habilitacji wydawały się niewielkie, jako że pierwsza recenzja była negatywna, zanim jednak decyzja została podjęta, L. Gumplowicz złożył podanie o *veniam legendi* z ogólnego prawa państwowego. Nowy recenzent przedstawił opinię, na mocy której Gumplowicza dopuszczono do kolo-

kwium habilitacyjnego. Zakończyło się ono powodzeniem i L. Gumplowicz został docentem ogólnego prawa państwowego.

Od marca 1877 roku L. Gumplowicz nauczał na Uniwersytecie w Grazu. Finansowa sytuacja rodziny nie była jednak najlepsza. Dopiero 21 lipca 1882 roku Ludwik został mianowany profesorem nadzwyczajnym, dzięki czemu nastął wreszcie okres względnej stabilizacji zawodowej i finansowej, a także pojawiła się możliwość zajęcia się problematyką, którą Gumplowicz naprawdę się interesował, mianowicie zagadnieniami społecznymi.

Życie prywatne L. Gumplowicza w ciągu lat spędzonych w Grazu obfitowało w dramatyczne i przełomowe wydarzenia. 14 lipca 1876 roku, na kilka dni przed uzyskaniem habilitacji, dowiedział się o samobójstwie ojca. Kilka lat później umarł syn Alfred Theodor, a w roku 1897 samobójstwo popełnił syn Maksymilian Ernst z powodu nieszczęśliwej miłości do Marii Konopnickiej. W roku 1884 Ludwik i Franciszka wystąpili z gminy żydowskiej, a rok później przyłączyli się do Kościoła ewangelicko-augsburskiego. Kariera naukowa L. Gumplowicza rozwijała się pomyślnie. Formalnie był związany z prawem, ale naprawdę interesował się socjologią w szerokim rozumieniu tego słowa. Opublikował swoje najważniejsze prace – *Rassenkampf. Sociologische Untersuchungen* (1883), *Grundriss der Soziologie* (1885) – które przesądziły o jego pozycji jako socjologa. Następnie przez kilka lat znowu skupiał się bardziej na kwestiach prawniczych, mimo że jego stosunki z kolegami na Wydziale Prawa nie były najlepsze, pewnie głównie ze względu na nieortodoksyjne poglądy Gumplowicza na istotę państwa, które widział on głównie przez pryzmat zjawisk społecznych. Gumplowiczowi zależało bardzo na tytule profesora zwyczajnego, który uzyskał w roku 1893 (w zakresie nauki administracji i o austriackim prawie administracyjnym).

Lata 90. XIX wieku to okres, w którym L. Gumplowicz rozbudowywał i ugruntowywał swoją międzynarodową reputację. Został w tym czasie członkiem, a potem wiceprezydentem Institut international de Sociologie w Paryżu oraz publikował w „Rivista italiana di sociologia” i w „American Journal of Sociology”. Jego dzieła były tłumaczone na wiele języków. Jednocześnie we własnym, austriackim środowisku przedstawicieli nauki o państwie i prawie jego pozycja była słaba, a kariera pełna konfliktów. Z biegiem lat osobista sytuacja Gumplowicza stała się coraz trudniejsza. Do tragedii samobójczej śmierci syna dołączyła się postępująca w wyniku choroby utrata wzroku przez żonę. Ludwik służył jej pomocą, to jednak ograniczało jego możliwości uczestnictwa w międzynarodowym życiu naukowym. Ze smutkiem obserwował też nasilanie się niemieckiego nacjonalizmu. Zdrowie jego samego też podupadało – niedługo przed ukończeniem 70. roku życia zapadł na chorobę nowotworową języka. W roku 1908 przeszedł na emeryturę. 19 sierpnia 1909 roku Ludwik i Franciszka Gumplowiczowie popełnili samobójstwo, za-

żywając cyjankali. W ten sposób dopełniło się ponure przeznaczenie trzech pokoleń Gumplowiczów kończących życie samobójczą śmiercią. Jedyne mu żyjącemu synowi Władysławowi Gumplowiczowi pozostawili sporą fortunę. Spoczęli na wiedeńskim cmentarzu ewangelickim na Matzleinsdorfie.

Biografia L. Gumplowicza, miejsce i czas, w których przyszło mu żyć, zaciążyły bardzo wyraźnie na jego socjologicznych zainteresowaniach i poglądach. Jak wspomniałem wyżej, dyskutując o zagadnieniach prawniczych, miał on skłonność do rozpatrywania ich w związku ze zjawiskami i procesami społecznymi. Losy jego rodziny i jego samego uczyniły go wrażliwym na kwestie narodowe, etniczne i kulturowe, na mechanizmy modernizacyjnych zmian społecznych.

Ludwik Gumplowicz świadomie budował zręby socjologii jako odrębnej nauki, mimo że w swoim środowisku akademickim nie miał szans na pełną instytucjonalizację tej nowej dyscypliny. Socjologia, jego zdaniem, ma być nauką o faktach społecznych, ma się zajmować wzajemnymi oddziaływaniami grup i powstałymi w ich wyniku konfiguracjami, z których najwyższą jest państwo. Grupa społeczna stanowi jedyną społeczną rzeczywistość, byt *sui generis* oddziałujący na jednostkę. Takie poglądy czynią Gumplowicza twórcą (obok Emila Durkheima, a właściwie przed nim) orientacji w naukach społecznych zwanej socjologizmem, głoszącej autonomię bytów społecznych. Był L. Gumplowicz pozytywistą, sądził, że zadaniem socjologii jest wykrywanie przyrodniczych praw rządzących społeczeństwem, uważał jednak fakty społeczne za odrębne w swej istocie od innych faktów przyrodniczych. Poznanie praw rządzących zjawiskami społecznymi to zadanie socjologii. Krytykował wyjaśnienia zjawisk społecznych przez ich redukcję do zjawisk jednostkowych, uważał, że zjawiska społeczne mają cechy swoiste i żadna wiedza o jednostkach ludzkich nie pozwala wyjaśnić faktów społecznych.

Pierwszym dziełem socjologicznym, dzięki któremu Gumplowicz zdobył uznanie, była książka *Der Rassenkampf*. Rasę pojmował jako zjawisko społeczne, kulturowe, a nie fizyczne. Rasa to produkt procesu historycznego, to kategoria kulturowa określana przez język, religie, obyczaje, prawo. Pojęcie to jest więc właściwie zbliżone do pojęcia grupy etnicznej. Ludzkość jest, zdaniem L. Gumplowicza, podzielona na rasy, które pozostają z sobą w konflikcie. Każdą grupę cechuje solidarność wewnątrz niej i antagonizm w stosunku do innych grup. Konflikt ten jest prawem natury, zmieniają się tylko formy konfliktu. Powstanie państw powoduje, że to właśnie one stają się tymi grupami, które toczą między sobą walkę, ale konflikt dotyczy też grup w obrębie państwa, na przykład grup etnicznych. Poglądy naukowe L. Gumplowicza niewątpliwie tkwią swymi korzeniami nie tylko w czytanych przez niego dziełach innych autorów, ale także, a może przede wszystkim, w jego osobistych i rodzinnych doświadczeniach. Jako polski Żyd wywodzący się

z tradycyjnej, ortodoksyjnej społeczności etnicznej, a następnie z rodziny, która wybrała drogę modernizacji, asymilacji do nowoczesnego społeczeństwa obywatelskiego w ramach wielokulturowej monarchii austriackiej, miał szansę, a właściwie potrzebę refleksji nad procesami konfliktu różnych grup społecznych, ich łączenia się i antagonizmów między nimi. Był przedstawicielem mniejszości, która cierpiała z powodu różnych form dyskryminacji; on sam doświadczył bardzo boleśnie przy okazji nieudanych prób robienia kariery naukowej w Krakowie, jakie znaczenie może mieć konflikt na podłożu kulturowo-religijnym. Polski katolicki nacjonalizm, którego spektakularne przejawy tak go irytowały w Krakowie wczesnych lat 60. XIX wieku, wykluczył go ze świata nauki ze względu na to, że oponował w swoich publikacjach przeciwko politycznej i kulturowej dominacji Kościoła katolickiego oraz jego usiłowaniom podporządkowania sobie całego życia publicznego w wielokulturowym społeczeństwie. Będąc osobiście i rodzinnie związany z oświeceniową ideą liberalnego państwa i tolerancji wobec różnorodności, musiał L. Gumplowicz szczególnie jasno widzieć, jak wielkim niebezpieczeństwem jest etniczny nacjonalizm. Te obawy przeżywał ponownie pod koniec życia, obserwując narastający nacjonalizm niemiecki.

Ludwik Gumplowicz budował socjologię jako naukę ogólną, zgodnie z zasadami nauki pozytywnej zdającej sprawę z całości zjawisk społecznych. Pisał jednak także o kwestiach bardziej szczegółowych, które zajmowały go szczególnie. Przykładem tego może być wczesna praca napisana jeszcze w języku polskim – *Prawodawstwo polskie względem Żydów* (1867) – wspomniana wyżej w kontekście nieudanych prób habilitacyjnych. W pracy tej Gumplowicz referuje rozwój praw społeczności żydowskiej w Polsce, krytykując rozporządzenia, których rezultatem było wykluczanie Żydów, stygmatyzowanie ich, choćby przez traktowanie jako osobnej kategorii ludzi, służącej jakiemuś konkretnemu celowi, na przykład pożyczaniu pieniędzy. Chwalił natomiast prawa, które – jak te nadawane przez króla Kazimierza Wielkiego – zmierzały do zbliżania Żydów do innych warstw narodu i zlania ich z narodem w jedno ciało polityczne. Ludwik Gumplowicz żałował, że – niestety – idee króla nie szły w tym kierunku, co dominujące w społeczeństwie, w którym „w dziedzinie ducha ludzkiego wyłącznie panował kościół katolicki”. Kościół katolicki i duchowieństwo uważał za wcielone zasady konserwatyzmu, wiecznie nieprzyjazne jakimkolwiek zmianom. Te poglądy Gumplowicza stanowiły zapowiedź jego dojrzałej koncepcji obywatelskiego, politycznego, nowoczesnego narodu powstałego z połączenia i emancypacji grup etnicznych, ale z pewnością nie wzbudziły sympatii konserwatywnej, tak w ówczesnym Krakowie silnej, części środowiska akademickiego.

Ludwik Gumplowicz był z pewnością jednym z najwybitniejszych uczonych, którzy urodzili się, wykształcili się i działali w Krakowie. Był jednym

z twórców socjologii, choć nie zawsze jego rola była doceniana. Jak wielu innych musiał Kraków opuścić, chociaż w jego przypadku ta decyzja była szczególnie dramatyczna, dlatego musi dziś budzić jednoznaczne odczucia. Gumpłowicz musiał wyemigrować, żeby w ogóle móc zajmować się nauką. Graż nie był co prawda, jak się okazało, miejscem idealnym, ale jednak bardziej sprzyjającym planom Gumpłowicza niż Kraków. Ludwik Gumpłowicz był postacią właściwie tragiczną mimo licznych sukcesów i niewątpliwej roli, jaką odegrał w historii swojej dyscypliny. Był przedstawicielem dyskryminowanej mniejszości, Żydem, którego ojciec podjął decyzję o wyjściu z etnicznego getta i wzięciu aktywnego udziału w budowaniu nowoczesnego, wieloetnicznego, politycznego narodu. Ludwik poszedł w ślady ojca nie tylko w wyborze własnej drogi życiowej, ale także w koncepcjach socjologicznych. Musiał jednak zapłacić za to wysoką cenę odrzucenia przez tych, których wizja narodu była zupełnie inna.

Bibliografia

M. Bałaban, *Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304–1868*, t. 2, Kraków 1936; *Dwa życia Ludwika Gumpłowicza. Wybór tekstów*, red. J. Surman, G. Mozetic, Warszawa 2010; L. Gumpłowicz, *List do Władysława Przybysławskiego*, 1861, [w:] *Dwa życia Ludwika Gumpłowicza. Wybór tekstów*, red. J. Surman, G. Mozetic, Warszawa 2010, s. 127–128; L. Gumpłowicz, *Prawodawstwo polskie względem Żydów*, Kraków 1867; L. Gumpłowicz, *Race und Staat. Eine Untersuchung über das Gesetz der Staatenbildung*, Wien 1875; L. Gumpłowicz, *Der Rassenkampf. Sociologische Untersuchungen*, Innsbruck 1883; L. Gumpłowicz, *Grundriss der Soziologie*, Wien 1885; L. Gumpłowicz, *System socjologii*, Warszawa 1887; L. Gumpłowicz, *Soziologische Essays*, Innsbruck 1899; J. Radwan-Pragłowski, *Krakowskie lata Ludwika Gumpłowicza*, „Studia Socjologiczne” 3 (1989), s. 25–38; J. Radwan-Pragłowski, *Gumpłowicz Ludwik*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, Warszawa 1998, s. 267–269; J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa 1981.